

Таццяна Сакун

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

НЕКАДЫФІКАВАНЫЯ ІНШАМОЎНЫЯ СЛОВЫ НА СТАРОНКАХ БЕЛАРУСКАЙ ПЕРЫЁДЫКІ 1920–1930-х ГАДОЎ

На старонках перыядычных выданняў адлюстроўваюцца найноўшыя змены, якія адбываюцца ў мове, у першую чаргу на лексічным узроўні. Не ўсе словы, ужытыя на старонках СМІ, становяцца набыткам літаратурнай мовы, аднак менавіта на матэрыяле перыёдыкі можна прасачыць, якім чынам адбываецца адаптацыя таго ці іншага неалагізма. Спрэчным з’яўляецца пытанне аб колькасным і якасным выкарыстанні іншамовных слоў у газетных артыкулах: з аднаго боку, мова перыядычных выданняў адрозніваецца значна большай колькасцю лексічных запазычанняў, чым слоўнік літаратурнай мовы, з другога – яна ўплывае праз маўленне асобнага носьбіта-чытача на фарміраванне нацыянальнай мовы.

Крыніцамі нашага даследавання сталі 269 беларускамоўных перыядычных выданняў рознай накіраванасці за перыяд 1920–1930 гадоў. Сярод 1005 даследаваных іншамовных слоў, зафіксаваных з тлумачэннямі на старонках газет, 36 не ўвайшлі ў сучасныя лексікаграфічныя даведнікі беларускай мовы [4]. Выкарыстанне глос сведчыць аб навізне іншамовнай адзінкі, працэсе яе ўваходжання ў мову-рэцэптар. Працэс фармальна-семантычнай адаптацыі іншамовных слоў разглядаецца ў перыяд станаўлення беларускай мовы, калі адбывалася фарміраванне норм літаратурнай мовы пад уплывам польскай і рускай моў, што знайшло адлюстраванне ў перыёдыцы, якая выдавалася як непасрэдна на тэрыторыі Беларусі, так і за яе межамі.

Самую вялікую групу складаюць паланізмы, прыналежнасць да іх вызначалася паводле перакладных дзвухмоўных лексікаграфічных крыніц [5; 7]. Зафіксавана 19 адзінак: *аларм* (польск. *alarm* = трывога), *анальфабэт* (польск. *analfabeta* = непісьменны), *анальфабэтызм* (польск. *analfabetyzm* = непісьменнасць), *апінія* (польск. *opinia* = думка, погляд), *афензіва* (польск. *ofensywa* = наступленне, наступ), *глёрыфікаваць* (польск. *gloryfikować* = праслаўляць, услаўляць), *грынс* (польск. *grups* = пісьмо (ліст), перададзенае з турмы, малява), *камасаваць* (польск.

komasować = ліквідаваць цераспалосіцу, узбудзіць зямельныя ўчасткі; злучаць у адно цэлае, канцэнтраваць), *ліцытацыя* (польск. *licytacja* = аўкцыён), *матура* (польск. *matura* = экзамен на атэстат сталасці; атэстат сталасці), *матурыст* (польск. *maturzysta* = выпускнік сярэдняй навучальнай установы), *мілітарны* (польск. *militarny* = ваенны), *парламентарыст* (польск. *parlamentarzysta*; параўн. руск. *парламентарый*), *пацыфікаваць* (польск. *pacyfikować* = уціхаміраваць), *прэлімінары* (польск. *preliminary* = праект бюджэту), *рэвэляцыя* (польск. *rewelacja* = адкрыццё, сенсацыя), *утраквізм* (польск. *utrakwizm* = дзвухмоўная сістэма ў школе), *утраквістычны* (польск. *utrakwistyczny* = дзвухмоўны), *цытрына* (польск. *cytryna* = лімон; цытрына).

Напрыклад: *выклікаў ён алярм (трывогу) сярод уплывовых ваенных колаў Польшчы* [НС-26, № 38]; *проста такі паднялі алярм (трывогу)* [СН-27, № 87]; *ваенныя алярмы ў Эўропе* [ВК-31, № 41]; *дзіця пакідае польскую школу амаль што не анальфабэтам (неграматычным)* [СН-27, № 60]; *калі ўжо ў Эстаў ня было анальфабэтаў або – няпісьменных* [РК-34, № 13]; *dalej budzie adbywacca polonizacyja Bielarusa* [К-39, № 10]; *польская апінія (грамадзянская думка)* [НП-27, № 8]; *да немцаў – палітыка абароны (дэфэнзавы), а да нас – палітыка нападу (аффэнзавы)* [СБ-27, № 152]; *ці гэта ня вы глёрыфікавалі (выслаўлялі)* [СН-27, № 18]; *hrunty hetak zhučanyja ŭ adno miejsca zawucca hruntami skomasawanyimi (scelenymy)* [ВК-29, № 18]; *вызначыла ліцытацыю – публічную прадажу* [СН-30, № 1]; *выстаўлены на ліцытацыю (продаж з публічных таргоў)* [Зв.-31, № 225]; *у Віленічыне аддана пад ліцытацыю (на продаж з аўкцыёну) 100 сялянскіх гаспадарак* [ЧЗ-31, № 301]; *з прычыны запазычанасці за тавары крамы падлягаюць ліцытацыі (аўкцыён)* [ЧП-31, № 108]; *адбывалася ліцытацыя (продаж з малатка)* [Ч/п-32, № 148]; *і да таго цяжкое становішча селяніна было яшчэ больш пагоршана бязупыннымі падатковымі экзэкуцыямі і ліцытацыямі (продаж маемасці з аўкцыёну)* [К/З-32, № 16]; *atestaty spiełasci (matury) atrymali 17 wučnia* [ВК-27, № 33]; *непераможнай мілітарнай (ваеннай) сілай* [БД-25, № 22]; *вёска Ледавічы, Індурскай воласці, спацыфікавана (усмірана) за збор сродкаў у дапамогу палітвязням* [ЧЗ-37, № 127]; *Міністар Асьветы хацеў зрабіць экспэрымэнт утраквізму (двуязычыя)* [СН-25, № 2]; *закон 31-га ліпеня – запраўды «двуязычны», бо напісаны адначасна языком Тузутта і Грабскага... Дасьцінна і трафна названы гэты закон і «ўтраквістычным», (на лацінску «uterque» значыць і «той, і другі»), – бо ён так лоўка зрэдагаваны, што заўсёды яго, як дышла між паркай яго аўтараў, можна павярнуць і ў той, і ў другі бок...* [ЖБ-25, № 6];

школы маюць быць у нас утравістычныя, г. знач. двумоўныя [ГГ-25, № 23]; утравістычныя (двуязычныя) дапаўняючыя курсы [БД-25, № 30]; што і ўтравістычных школ на Беларусі няма, там ёсць нейкая карыкатура ўтравізму (двуязычнасці) [СН-27, № 19]; у часе ад 1925 да 1928 г. на беларускіх землях у Польшчы існуе толькі 6 школ, ды ўжо не беларускіх, а «утравістычных» (польска-беларускіх) [БК-32, № 16]; пару дзесяткаў утравістычных ці двумоўных школаў... [З/БШ-36] і інш.

Частка паланізмаў тлумачылася пры дапамозе зносаў: мы разбіралі «грыпс»; зноса: «грыпс» – турэмны нелегальны ліст [Б-к-30, № 1]; *z imi sapraŭdy tak jość, jak z wyscińienaj cytrynaj*; зноса: *cytryna heta frukt, jaki raście na cytrynowych drejcach u Italii i inšych paŭdzionnych krajoch. Cytryna wieličynioj z naš jabłyk, a używajuć jaje hałoŭna da harbaty dziela jaje soku. Wyciśnieniuju cytrynu, jak niepatrebniju wykidajuć won* [БК-33, № 3].

Прыведзеныя паланізмы актыўна выкарыстоўваліся спачатку на старонках заходнебеларускіх, віленскіх выданняў у 20-я гады і затым савецкіх выданняў першай паловы 30-х гадоў. Гласіраванне русізмаў не было такой частай з'явай. Калі заходнебеларускія выданні арыентаваліся таксама на чытачоў, для якіх польская мова не з'яўлялася роднай, дык беларускія газеты, што выдаваліся на тэрыторыі савецкай Беларусі, прызначаліся для чытачоў, якія павінны былі ведаць ці вывучаць рускую мову.

У даследаванні перыяд адбывалася актыўная адаптацыя іншамоўнага слова інтэрвенцыя: *новую аружную інтэрвэнцыю (паход), ніякія інтэрвэнцыі (ўмяшцельства) вялікіх дзяржаў* [БД-25, № 14]; *новай інтэрвэнцыі (аружнага ўмяшцельства)* [НП-27, № 17] і г.д. Зафіксаваны русізм *інтэрвеніраваць* (руск. *интервенировать*; *параўн.*: польск. *interweniować*): *Літва інтэрвэніруе Мэмэль* [П/п-32, № 33].

Другую групу складаюць неалагізмы англійскага, амерыканскага паходжання, іх этымалогія вызначалася таксама паводле дзвухмоўных перакладных слоўнікаў [1; 2; 3; 9; 10; 11]. Занатавана 6 англіцызмаў: *мандызм* → ад імя *Alfred Mond* (1868 – 1930), *рыкаверы* (англ. *recovery* [rɪ'kʌv(ɪ)rɪ] = *папраўка, выздараўленне, палепшанне; спагнанне, сысканне; ачуньванне*), *сінфейнеры* → англ. *Sinn Feiner* < ірланд. *Sinn-Fein*, *скаўтынг* → англ. *scouting*, *страйк* (*штрайк*) (англ. *strike* [straɪk]; ням. *Streik* [ʃtraɪk]) *strike* = *забастоўка, страйк*), *Форд* → ад імя *Henry Ford* (1863-1947).

Напрыклад: *мондызм* (*перамовы аб міры ў прамысловасці*) [СБ-29, № 14]; *мондизм* (*перагаворы аб міры ў прамысловасці*) [Зв.-29, № 14];

гэта прамова прадстаўляе сабою разгорнутую праграму таго, што тут завецца «рыкаверы», г.зн. аднаўленне [Зв.-32, № 189]; да паразуменьня з сінфэйнерамі (ірландзкімі незалежнікамі) [Б/в-21, № 11]; забастоўкі, ці стачкі (страйку) [З-23, № 16]; ня выкіненыя работнікі адказываюць штрайкам [Н/В(В)-30, № 1].

Англіцызм *скаўтынг* атрымаў разгорнутае тлумачэнне ў наступным кантэксце: *treba źwiarnuć asabliwuju ūwahu na skaŭtynh. Skaŭtynh isnuje i raźwiwajecca, jak miźnarodnaja arhanizacyja, pierad usim moładzi. Zalažyŭ jaje anhielski hienerał Buden-Powell. Pieršym i najhalaŭniejšym zadańniem skaŭckaj arhanizacyi jość maralnaje ūzhadawańnie moładzi. Ideolohija skaŭtynhu siańnia ūžo źjaŭlajecca ahulna-wiedamaj. Najwyšejšyja ideały jaho wyražajucca ū kličy «Boh i Baćkaŭščyna». Značeńnie skaŭckaj arhanizacyi, asabliwa dla niedziaržaŭnych narodaŭ, wialikaje...* [БК-36, № 7].

Паняцці *фардызм* і *фардызацыя* растлумачваліся з дапамогай слова «Форд»: Адкуль пайшло слова «фордызм»? [ЧЗ-28, № 19]. – Ад імя вядомага амэрыканскага капіталістага Форда, які першы ўвёў на сваіх прадпрыемствах сыстэму «конвееру» і шэраг іншых рацыянальных удасканаленьняў [ЧЗ-28, № 21]. Фордызацыя (загалавак). Амэрыканскі фабрыкант аўтамабіляў Форд павялічыў удвая заробковую плату ўсім работнікам на яго фабрыцы. Зьменшыў лічбу рабочых дзён, а плату аставіў тую самую. ...Запатрабаваньне на аўтамабілі гэтак павялічылася, што Форд цяпер павялічвае фабрыку і ў мэтах гэтага прынімае дзвесці тысяч новых работнікаў [СН-29, № 2].

Зафіксаваны 4 амерыканізмы: *гарбэдж* (амер. англ. *garbage* [ˈgɑːrɪdʒ] = *смецце; кухонныя адкіды, адпады*), *грынор* (амер. англ. *greener* [ˈɡriːn] = *пачатковец; нявопытны рабочы; недарэка*), *гувэрвіль* → амер. *Hoovervill* [ˈhuːvɪl] < *Herbert Hoover* (1874 – 1964) (*Hooverville* = «Гувэрвіль», пасёлак беспрацоўных; халупы з фанеры, скрынь), *комфартэр* (амер. англ. *comforter* [ˈkɒmfɔrtər] = *сцёганая коўдра; даўгі ваўняны шаль*).

Напрыклад: *Застановімся на адыходах, якія знаходзяцца пад рукамі, і таксама няпоўнасьцю скарыстоўваюцца намі, ня глядзячы на іх даступнасьць. Гэта так званы ў амэрыканскай практыцы гарбэдж, што ў перакладзе азначае кухонныя і сталовыя адкіды расьліннага і жывёльнага паходжання...* [ЧЗ-31, № 194]; *на скурзаводы паступалі новыя рабочыя, так званыя „грынор“ (зялёны)* [Б-к-31, № 11];

У артыкуле пад назвай «У Гувэрвільскім яшчыку» звяртае на сябе ўвагу слова «гувэрвіль»: *Ці ведаеце Вы, што такое «гувэрвіль» – гарадкі*

Гувэра, гарадкі імя прэзідэнта «праспэрыці»? Гэтымі гарадкамі ў сучасны момант абрастаюць усе буйнейшыя гарады Амэрыкі. На пабудову «гувэрвіляй» будаўнічы матар'ял таго тыпу, які нам вядомы, не патрэбен. Скрынка, у якой быў упакаваны дарагі аўтамабіль, ператвараецца ў палац, у кватэру для шматсямейнага, які яшчэ здае кут халастому. (...) Не, цяпер і нямецкія, і амэрыканскія, і ангельскія рабочыя часта-густа высокай кваліфікацыі, але шматсямейныя шукаюць сабе прытулку ў «гувэрвілі», альбо «лаўбе-колоні» [П/ср-32, № 79].

Слова «комфартэр» было занатавана ў артыкуле пад назвай «Грэючыя ткані»: За граніцай пачынаюць шырока ўжываць электранаграванне тканяў пры дапамозе тоненькіх драцяных сетак, якія ўплетаюцца ў ткані, або тракатажныя вырабы. У ЗША, напрыклад, з'явіліся ў продажы так званыя «комфартэры» – невялікія па размерах прыборы, састаячыя з ткані з ўплеценым провалачным каркасам, які злучаецца з крыніцай электрычнага тока. Такі прыбор можна класіфікаваць у ложак, у коўрык, мэблю і т. д. Ток награвеае каркас і акружаючыя яго пласты ткані, якія дадаюць роўнамерна цяпло тым прадметам, каля якіх знаходзіцца «комфартэр». Прыбор мае аўтаматычны рэгулятар, які адхіляе ўсякую небяспэку перагрэва пластоў ткані. Расход тока на падтрыманне «комфартэра» не перавышае расхода адной стоватнай асвятляючай лампы [Лен. пр.-37, № 146].

Англіцызмы і амерыканізмы выкарыстоўваліся на старонках беларускамоўных газет 1920–30-х гадоў у артыкулах і нататках, прысвечаных асвятленню міжнародных падзей, апісанню чужой заходняй рэчаіснасці.

Зафіксаваны прыклады ўжывання слоў з французскай мовы: канкур-інік (фр. concours hippique = конныя спаборніцтвы), шалянж (англ. challenge ['tʃælɪndʒ] > фр. [ʃalã]) = выклік (на спаборніцтва, дуэль) [6; 11].

Прыклады. Услед за двухкілометровымі бар'ернымі скачкамі праводзіцца звычайны і павышны конкур-інік (перамаганні перашкод з паказальным часам) на прыз Менскага горсавета [ЧЗ-36, № 148]. Спаборніцтвы пачаліся з фігурнай язды, у якой удзельнічала 16 коннікаў. Затым быў звычайны конкур-інік. Каля 30 коннікаў скакалі праз канаву, плот, брусся, загон, вуліцу і іншыя перашкоды на вышыні 1 м. 10 см. (...) І зноў увага гледачоў была прымацавана да коннікаў, якія бралі перашкоды вышыняў у 1 м. 20 см. і паўтара метра (павышаны і асоба павышаны конкур-інік) [К-т-37, № 104]. Фігурная язда змяняецца павышаным конкур-інікам, у якім удзельнічаюць дзве групы коннікаў [Зв.-37, № 160].

Challenge (šalanž = wypieradki aeroplanaj) раўназначна 7 г. т. й

Warsawie. Učasniki miżnar. wypieradkaj pralatuć nad Eŭropaj i Afrykaj i wiernucca ŭ Waršawu 14 h. т. [ВК-34, № 32].

Выкарыстоўваліся таксама экзатызмы, запазычаныя з мовы санскрыт: свадэшы (санскр. svadēśi sva-deśa = радзіма, айчына) [8]; абвясціўшы «свадэшы» (забастоўку) [БД-25, № 7]; пропаведзь «сводэшы» (байкоту, забастоўкі) ўсяго англійскага [БД-25, № 8]; хіндзі: хартал (хіндзі haṭāla = забастоўка, стачка; хартал) [13]; у Калькуце і Дэлі быў поўнасьцю праведзены хартал (спыненьне ўсялякіх спраў у адзнаку жалобы) [Зв.-30, № 125]; у індускіх кварталах гораду ў знак пратэсту супроць арышту Гандзі захоўваецца хартал (дэманстрацыйнае спыненьне работ і гандлю) [Зв.-32, № 5].

Зафіксаваны выпадкі ўжывання з глосамі інтэрнацыяналізмаў паназіятызм (пан-+Азія; параўн.: панамерыканізм, панславізм, панцюркізм і інш.) і экстэнсіфікацыя (фр. extensification) [12]: ваяўнічы германскі фашызм пусціў у зварот сваю «расавую тэорыю», а японскія імперыялісты – паназіяцізм (прыстаўка «пан» значыць – «усё», грэцкае слова) (П/п-36, № 234); гаспадаркі многазямельныя ў чаканні абрэзкі і ня ведаючы, дзе гэта абрэзка зробіцца, пачынаюць весці свае гаспадаркі ня ў бок інтэнсіфікацыі, а ў бок экстэнсіфікацыі (неўгнаенне, дрэнная апрацоўка і інш.) [СБ-25, № 180].

Такім чынам, на старонках беларускай перыёдыкі 1920–1930-х гадоў было зафіксавана 3,6 % некадыфікаваных гласіраваных іншамовных слоў – неалагізмаў (ад агульнай колькасці 1005 слоў). Адсутнасць разгледжаных вышэй іншамовных лексем у слоўніку сучаснай беларускай мовы тлумачыцца, па-першае, тым, што большая частка гэтых слоў мае вузкую сферу ўжывання; словы мандызм, скаўтынг, канкур-інік, хартал засведчаны, напрыклад, у слоўніках рускай мовы; па-другое, ужыванне іншых слоў (гарбэдж, грынор, гувэрвіль, рыкавэры) абумоўлена асаблівасцямі газетна-публіцыстычнага стылю, які прадугледжвае творчае выкарыстанне аказіянальнай лексікі.

Такім чынам, на старонках беларускай перыёдыкі 1920–1930-х гадоў было зафіксавана 3,6% некадыфікаваных гласіраваных іншамовных слоў – неалагізмаў (ад агульнай колькасці 1005 слоў). Адсутнасць разгледжаных вышэй іншамовных лексем у слоўніку сучаснай беларускай мовы тлумачыцца, па-першае, тым, што большая частка гэтых слоў мае вузкую сферу ўжывання; словы мандызм, скаўтынг, канкур-інік, хартал засведчаны, напрыклад, у слоўніках рускай мовы; па-другое, ужыванне іншых слоў (гарбэдж, грынор, гувэрвіль, рыкавэры) абумоўлена асаблівасцямі газетна-публіцыстычнага стылю, які прадугледжвае творчае выкарыстанне аказіянальнай лексікі.

У колькасных адносінах пераважаюць паланізмы і англіцызмы. Актыўнае выкарыстанне паланізмаў у 1920-я гады, іх гласіраванне сведчыць аб уплыве польскай мовы на станаўленне беларускай літаратурнай мовы (русізмы звычайна ўжываліся без тлумачэнняў як у 20-я, так і 30-я гады, толькі на словаўтваральным узроўні ад іншамовных асноў адзначаецца выразная канкурэнцыя польскіх і рускіх афіксаў).

Гласіраванне новых іншамовных адзінак было неабходнай умовай іх разумення. Аўтарскае выкарыстанне іншамовных слоў – неалагізмаў адлюстроўвае пэўны ўзровень развіцця газетна-публіцыстычнага стылю ў даследаваны перыяд.

Скарачэнні

БК – г. «Biełaruskaja krynica»; К – г. «Крыніца»; Б-к – г. «Бальшавік»; БД – г. «Беларуская доля»; Б/в – г. «Беларускія ведамасці»; ГГ – г. «Грамадскі голас»; ЖБ – г. «Жыццё беларуса»; Зв. – г. «Звязда»; З – г. «Змаганне»; З/БШ – г. «За беларускую школу»; К/З – г. «Камунар Заслаўшчыны»; К-т – г. «Камуніст»; Лен. пр. – г. «Ленінскі прызыў»; НС – г. «Народная справа»; НП – г. «Наша праўда»; Н/В(В) – г. «На варце»; П/п – г. «Палеская праўда»; П/ср – г. «Па сацыялістычных рэйках»; РК – г. «Родны край»; СБ – г. «Савецкая Беларусь»; СН – г. «Сялянская ніва»; Ч/п – г. «Чырвонаармейская праўда»; ЧЗ – г. «Чырвоная змена»; ЧП – г. «Чырвоная Полаччына».

Літаратура

1. Англо-русский дипломатический словарь: ок. 50 000 слов и словосочетаний / Под рук. В.С. Шах-Назаровой, Н.О. Волковой и К.В. Журавченко. – 2-е изд., стер. – М.: РУССО, 1995. – 848 с.
2. Большой словарь иностранных слов / Сост. А.Ю. Москвин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 816 с.
3. Большой современный англо-русский русско-английский словарь / Сост. Сиротина Т.А. – М.: БАО-ПРЕСС, 2006. – 688 с.
4. Булыка, А.М. Слоўнік іншамовных слоў: у 2 т. / А.М. Булыка. – Мн.: БелЭн, 1999. – Т. 1: А–Л. – 736 с.; – Т. 2: М–Я. – 736 с.
5. Волкава, Я.В. Польска-беларускі слоўнік: звыш 40 000 слоў / Я.В. Волкава, В.Л. Авілава. – 2-е выд. – Мн.: БелЭн, 2005. – 880 с.
6. Гак, В.Г. Новый французско-русский словарь / В.Г. Гак, К.А. Ганшина. – 9-е изд., испр. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2004. – 1195 с.
7. Гессен, Д., Стыпула, Р. Большой польско-русский словарь: ок. 80 000 слов: в 2 т. / Д. Гессен, Р. Стыпула. – М.: Рус. яз.; Варшава: Ведза Повшехна, 1979. – Т. II. – 2-е изд., испр. и доп. – 664 с.
8. Кочергина, В.А. Санскритско-русский словарь: ок. 30 000 слов / В.А. Кочергина; под ред. В.И. Кальянова. – 3-е изд. – М.: Академический Проект, Алма Матер, 2005. – 944 с.

9. Кур'янка, М.І. Нямецка-беларускі слоўнік = Deutsch-belarussisches Wörterbuch: больш за 50 000 словаў / М.І. Кур'янка. – Мн.: Зміцер Колас, 2006. – 976 с.

10. Николаев, Г.А. Англо-русский исторический словарь: 30 000 имен, названий, терминов / Г.А. Николаев. – М.: Прогресс, 1995. – 464 с.

11. Пашкевіч, В. Ангельска-беларускі слоўнік: каля 30 000 словаў / В. Пашкевіч; пад рэд. С. Шупы. – Мінск: Зміцер Колас, 2006. – 1028 с.

12. Французско-русский экономический словарь / Г.С. Иванова [и др.] – М.: Рус. яз., 1995. – 566 с.

13. Хинди-русский словарь: в 2 т. / Сост. А.С. Бархударов [и др.]; под ред. В.М. Бескровного. – М.: Изд. дом «ОНИКС 21 век», 2002. – Т. II. – 912 с.